

TARİHCİLİĞİN BUNALIMI VE TARİHİN DOĞUŞU

-İbni Halduncu Çözümlemenin Özgünlüğü Üzerine-

Mehmet EVKURAN*

The Crisis of Historisizm and Arise of History

-On The Originality of Ibn Khaldun's Analysis-

Abstract

In both of Islamic tradition and modern western social sciences (espacially in history science) the name of Ibn Khaldun is one of the most recognized and esteemed scholar. His originality is based on his studies on the nature of history and structure of society.

Ibn Khaldun believed that the historical and social events may comprehended by human mind and he made an effort to understand the logic of its events. He claimed that social events must been explained in the context of cause-result relations.

To understand and explain the history departing from its own roots, considered the arising of history as a science in the modern scinetific meaning. Thus we look at his masterwork, Mokaddime, we can see that concepts which used for defining the social and historical changes, are very concrete.

In this article I try to show the originality of Ibn Khaldun's thoughts on historical studies and to indicate his contributions to the idea of history in the scientific context.

Keywords: History, Ibn Khaldun, Mokaddime, asabiyyah (sence of belong to), civilization, orman, causality.

XIV. yüzyılda ve yüzeyde karışık ama dipte katılaştırmış bir toplumda başka türlü olabilir miydi? Dinsel ideolojinin ilerici olmaktan çıkıp, tutucu olmaya başladığı bir dönemde anlama çabası gösteren İbni Haldun, ilerlemeyi durduran bu kaçınılmaz başarısızlıklar karşısında içgüdüsel olarak başkaldırır. Bu tutumu onun ne düzeyde bir insan olduğunu gösterir... Bununla birlikte İbni Haldun kâhin de peygamber de değildir. Sezgileri felsefi ya da dinsel görüşlerden kaynaklanmaz. Onun önsezileri tam anlamıyla nesnel bir ilerleyişin ve tartışmasız bilimsel bir incelemenin uzantısıdır. İbni Haldun'un yapıtı, bilim olarak Tarih'in doğuşunu haber verir."

Yves LACOSTE

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

I

Bir düşünürün bilimsel kişiliğini ve değerini anlamanın yolu nedir? Bu konuda abartıya kaçmadan ya da gereksiz alçakgönüllülük sergilemeden sağlam bir ölçü ortaya koymak gerekir. İlk anda akla gelen fikir, düşünürün etkinlik gösterdiği alana yaptığı özgün katkıların neler olduğunun tespit edilmesidir. Bir disiplinde çalışan düşünür, her şeyden önce bir geleneğe dayanır. Kendinden önce o alanda ortaya konulmuş olan bilgi birikiminin üzerine neler koyduğu, kendine kadar süregelen problemlere ne gibi çözümler getirdiği konusu bakılması gereken önemli noktalardandır. Elbette bir düşünürün değeri ve özgünlüğü, yalnızca çalıştığı alanın bilimsel geleneklerine tam ve sıkı bir sadakat göstermesiyle ölçülecek değildir. Böyle bir beklenti, düşünürden özgün fikirler değil geleneğin yeni yorumlarını talep eder. Oysa gerçek bir düşünür, belirli bir geleneğe uyma ya da ondan sıyrılıp-kurtulma kaygısının dışında daha başka bir arzuyla çalışır. O da gerçeğe ulaşma duygusudur. Gerçeğe ulaşmak, var olan bilgi kalıplarını ve süregelen anlayışları sorgulamakla, yerleşik bilgisel ve algısal yapıların gerçeklikle olan mutabakatını ölçmekle mümkündür.

Bunun yanında bir düşünürü değerlendirmenin ve onun düşünce yapısını kavramanın yolu, çağdaşları ile arasındaki düşünsel farkı incelemektir. Aynı dönemde yaşayan ve benzer konular üzerinde kafa yoran kişiler arasında karşılaştırmalar yapmak, hangisinin çağını aşarak bir geçmiş-gelecek perspektifi kurmayı başardığının anlaşılmasını sağlayabilecektir. Bir dönemde herhangi bir perspektifi doğuracak özel paradigma oluşmadıkça o perspektifi destekleyecek fikir, kavram ve tanımların gelişmesi mümkün olmaz. Bu nedenle bir düşünürü kendi döneminin entelektüel yapısı ve düşünsel ufku bağlamında değerlendirmek en sahici yoldur. İki farklı dönemde yaşamış olan düşünürlerin karşılaştırılması aslında açığa vurulan ya da vurulmayan yönleriyle iki ayrı düşünsel imkânı karşılaştırmak demektir. Ve bu yaklaşım bünyesinde, daim olarak anakronizme kayma riskini taşır.

Kendinden sonra gelenleri etkileme ve geliştirdiği model ile bir çığır açma gücünün incelenmesi de bir düşünürü düşünce tarihinde doğru konumlandırmanın yollarından biridir. Çağın aşan fikirler ve kavramlar üretmeyi başarmış olan düşünürler, tam da bu nedenle yaşadıkları dönemde anlaşılamazlar. Gelecekte onların eserlerini okuyup düşüncelerini kavrayan kuşakların gelmesiyle değerleri takdir edilir. Bu ölçütler ekseninde İbni Haldun'u (ö. 808/1406) anlamaya ve konumlandırmaya çalışmak mümkündür. İbni Haldun tarih ve toplum konusunda fikirler üretmiş ve eserler yazmış bir düşünür-âlimdir. İslam düşünce geleneğinde kendi göğünde parlayan bir yıldızdır. Öncekiler ve sonrakiler ile olan farklılığı incelendiğinde bu gerçek daha iyi anlaşılacaktır.

II

Tarih ile tarih felsefesi arasındaki fark, ilkinin salt anlatıya dayanması diğ-
ğinin ise anlatı nesnesinin temellerini incelemesidir. Tarih felsefesi, tarihin
nasıl bir varlık alanı olduğunu ve bu alanın kendine özgü yasalarının hangileri
olduğu hakkındaki bilgilerimizin geçerliliğini tartışır. İşte İbni Haldun'u dö-
nemindekilerden ve hatta kendinden sonraki pek çok tarihçi ve düşünürden
ayırarak şey, onun, tarihin temellerine inme arzusudur. Ardından bunun sonu-
cu olarak ortaya bir açıklama modeli koyabilmiş olmasıdır. İlk kez onun tara-
fından temelleri atılan ve kavramsallaştırılan umrân ilmi, tarih içinde insan
toplumlarının geçirdiği aşamaların mantığını açıklamayı hedefliyordu.

İslam düşünce geleneğinde İbni Haldun'a kadar olan tarihçilik, vakanüvis-
lik türünden bir uğraştır. İbni İshak, Vâkîdî, Mesudî gibi meşhur tarihçilerin
eserlerini incelediğimizde, tarihin bir kronolojisini ortaya koyma çabası içinde
olduklarını görürüz. Bir bilim ve düşünce tarzı olarak tarih ilminin de bir geli-
şim süreci vardır. Bu sürecin belirli bir medeniyet ve kültür içinde izlediği yol,
ilk ve basit aşamalardan başlar. Zamanla derinlik ve seviye kazanarak ayrı
ve yüksek bir disipline dönüşür. Kendi geleneğini aşan yöntem, içerik ve kav-
ramsallaştırma yönünden gelişen ilimler, bu ilimleri ortaya koyan düşünürle-
rin eserlerinde yeni görünüm alırlar. İbni Haldun ile ondan önceki tarihçiler
arasında bir ilişki ya da kırılma tespit ederken, tarih ilminin İslam düşünce
geleneği içindeki olgunlaşma seyrine bakılmalı ve diğer ilimlerin kat ettiği me-
safe göz önünde bulundurulmalıdır. Müslümanların (en azından düşünür ve
âlimlerin) kendileri ve diğer toplumlar hakkında daha geniş ve soğukkanlı
düşünceler geliştirmeye hazır bir düzeye ulaşmış olmaları, ilimlerdeki sıçra-
maların içsel nedenlerindedir.

Doğayı açıklamaya çalışan filozoflar uzunca bir süre varlığın kökenini, de-
ğişmeyen sabit bir temele dayandırmışlardı. Benzer şekilde toplumu açıkla-
maya çalışan düşünürler de toplumun temelini oluşturan sabit bir ilke aradı-
lar. Modern dönemlerdeki düşünürlere kadar pek çok filozof ve toplumbilim-
ci, toplumsal hareketlerin ve değişimlerin temelinde değişmeyen bir prensip
bulduğunu düşündüler. Bazılarına göre bu, sınıf çatışmasıdır, bazılarına
göre iktidar mücadelesidir. İbni Haldun'a göre ise toplumsal yapıyı ve sosyal
değişimi açıklamak üzere başvurulan bu temel, asabiyet duygusudur. Asa-
biyet diğer çoğu sosyal değer ve kurumdan daha önde, daha katı, daha sabit
ve bu nedenle de diğerlerini etkileyen belirleyici asli bir ilkedir. Asabiyet de
değişim geçiren bir sosyal etkidir. Ancak diğer sosyal etkenlere göre daha tem-
melde yer alır. Toplumsal değişimin motorunu oluşturur. Onun değişmesiyle
toplumsal yapı da değişir.

İbni Haldun kendinden önceki felsefi birikimden sonuna kadar yararlanır.
O, insanın toplumsal bir varlık olduğunu belirtirken ve *"insanın toplu hâlde*

yaşamak durumunda olan bir varlık olduğunu" (*el-insânu medenîyyun bit'tab'i*) söylerken filozofların sözünü yineler.¹ Keza ilimleri sınıflandırırken de felsefe geleneğinde yer alan bu köklü ilmi alışkanlığa uyar. Ancak İbni Haldun'un yaratıcılığı bundan sonra kendini gösterir. İlimleri akli ilimler ve şerî ilimler olarak ikiye ayıran İbni Haldun, umrân ilmini akli ilimler içine yerleştirir. Bu sınıflamayı yaparken temel amacı, kurucusu olduğu ve adını verdiği umrân ilmini içerik, amaç ve yöntem bakımından belirginliğe kavuşturmadır.

İbni Haldun, umrân ilmi adını verdiği bağımsız bir disiplin kurarak uygarlıkların nasıl doğduğunu, oluştuğunu, geliştiğini ve sonunda nasıl gerileyip çöktüğünü açıklamayı hedeflemiştir. Ortaya attığı kavramlar ve bunlar arasında kurduğu ilişkilerle umrân metodolojisi kurmaya, uygarlığın mekanizmasını çözümlenmeye ve dayandığı ilkeleri açığa çıkarmaya çalışır. Umrân ilmini temellendirirken dikkatli ve özenli davranan düşünürümüz, onu sadece dinî ilimlerden değil, karışması muhtemel yakın alanlardan da ayırır. Sözgeli mi ameli felsefe ve hitâbet gibi ilimler umrâna yakın olmakla birlikte yöntem ve muhtevâ açısından ondan ayrılır.

Her ilim dalı belirli bir varlık alanına yönelmiştir. İlim dallarının izleyeceği yöntemi belirleyen şey, ilgilendiği varlık alanının yapısal özelliğidir.² Umrân ilminin temelleri, yöntemi ve ilkelerinin de bu çerçevede belirginlik kazandığını görüyoruz. İlk olarak bu ilim, dinî naslardan yola çıkarak anlaşılabilir bir ilim değildir. Nazar, tahkik ve ta'lil yöntemlerinin kullanılmasını gerekli kıldığı için de soyut akli ve felsefî ilimlerden ayrılmaktadır.

İbni Haldun'un ilimlere bakışını ve ilimlerden talep ettiği şeyin ne olduğunu tespit edebilmek için kurmaya çalıştığı metodolojinin felsefesini yakalamak gerekir. İbni Haldun deyim yerindeyse tümelleri talep etmektedir. Onun peşinde olduğu şey, karşılaştığımız tikel durumların temellerinin açıklamasına imkân tanıyan bir tümeller sistematiğidir. Tarih ilmine de bu anlayışla yaklaşır. Bilindiği gibi tarihçilik alanında, olayların dönemlerine göre ele alındığı mikro tarihçilik yaklaşımı kullanıldığı gibi bunun yanında bir de tarihe bütün olarak yaklaşan ve bir tarih felsefesi kurmaya çalışan makro tarihçilik disiplini gelişmiştir. İbni Haldun'u kabaca bu kategorilerden ikincisine yerleştirmek mümkün gibi görünse de aslında bu alana sıkıştırmak çok doğru olmaz. Onun eserlerinde bir tarih felsefesi kurmaya çalıştığı ve genel olarak sosyal yapıyı çözmeyi amaçladığı ve toplumsal değişimlerin tâbi olduğu yasaları keşfetmeye çalıştığı hemen fark edilir. Bu açıdan düşünürümüz, makro tarihçi ya da bir tarih filozofu sayılmayı hak eder. Ancak İbni Haldun'un eserlerinde tikel olaylara yönelik açıklamalar da yer alır. O, geliştirdiği ilke ve kavramları belirli

1 İbni Haldun, *Mukaddime*, I, s. 332

2 Günümüzde sosyal bilimler felsefesinde en çok tartışılan konu olan doğa bilimleri yönteminin sosyal bilim çalışmalarında kullanılmasının doğuracağı sakıncalardır. Bu yaklaşımlara göre, doğa ile toplum birbirinden farklı varlık alanlarıdır. Bu durum, doğa ve toplum bilimlerinde birbirinden farklı yöntem ve metodolojilerin kullanılmasını zorunlu kılar.

tarihsel olaylara uyarlamayı ihmal etmez. Tespit ettiği usulü bizzat kendisi uygular. Teorisinin geçerliğinin sınanmasını başkalarına bırakan, soyut ve spekülâtif sularda gezinmeyi yeğleyen bir düşünür değildir.

Kuramcı filozof ve düşünürlere yöneltilen en çarpıcı eleştiri, iktidar çatışmalarının zararlarından korunmak için kendilerini taraf olmaya zorlayacak konu ve problemlerden uzak durmaları üzerinde yoğunlaşır. Onların bilgi ve varlık hakkındaki meselelerde daima kolay ve zayıatsız olanı seçme eğilimleri yüzünden, bilginin amacına ulaşamadığı yani toplumsal dönüşüme katkıda bulunmadığı ileri sürülür. Konformizm suçlaması, filozof ve düşünürlerin kendi geliştirdikleri kuramlarını, güncel ya da hâlâ ihtilaflar yaratmaya devam eden kadim konulara uygulamaktan uzak durmaları üzerindedir. Pek çok düşünürü genel ve soyut bir söylem kullanmaya iten neden, gerçekten de bu olabilir. Kendini sakınma duygusu, onların bir türlü güncel olanla ilişki kuramamalarına ve böylece pek çok toplumsal problemin de askıda kalmasına yol açmış olması kuvvetle muhtemeldir.

İbni Haldun'un, kendi dönemindeki iktidarlara olan kişisel ilişkisi önemli olmakla birlikte bundan daha önemli olan şey, İslam tarihindeki keskin olaylar hakkındaki görüş ve sözleridir. Zira İslam'ın ilk dönemlerinde patlak veren ve başlangıçta siyasi iktidar mücadelesi olarak gelişmiş iken zamanla dini ve teolojik bir çehreye bürünen siyasi olayların ne şekilde yorumlanacağı hususu, tarih boyunca Müslüman düşünürün en çetin sınavlarından biri olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. İşte İbni Haldun'un sorumluluk sahibi bir âlim olarak, ortaya attığı kavram ve anlayışla İslam tarihinin bu en sıcak ve zorlu ihtilaflarına da bir açıklama getirmeye çalıştığını görüyoruz. Gerek İslam tarihindeki olaylara (Ali-Muaviye çatışması, saltanatın kurulması vs.)³ gerekse Kur'an'da sözü geçen bazı kıssalara (Hz. Musa ve İsrailoğullarının başından geçenler)⁴ ilgi duymuş ve bunların açıklamasını kendi metodolojisine dayanarak yapmıştır.

İbni Haldun'un asabiyete ne kadar önem verdiği ve onu nasıl açıkladığı, pek çok araştırmaya konu olmuş ve artık iyi bilinen bir konudur. Öyle ki günümüzde bazı düşünürler İslam Tarihinin politik ve teolojik yorumunu yaparken İbni Haldun tarafından geliştirilen asabiyet kuramına dayandıklarını belirtirler. Günümüz Müslüman düşünürlerinden Muhammed Âbid el-Câbirî, çağdaş İslam düşüncesinin yapısını ve sorunlarını çözümlendiği çalışmasında, İbni Haldun'a dönmemizi meşrû kılan etkenleri ayrıntılı biçimde sayar. Ona göre İbni Haldun'un asabiyet kavramsallaştırması, kimi Müslüman ülkelerde yürürlükte olan toplumsal ve politik gerçekliğin temelini oluşturan aşiretçilik, kabilecilik, grupçuluk, taassup ve hatta sert dini köktencilik olgularının anlaşılmasına katkıda bulunabilir.

3 İbni Haldun, *Mukaddime*, cilt II, s. 613

4 İbni Haldun, *Mukaddime*, cilt I, s. 454 vd.

İslam dünyasının gelenekten devreden ve yeni görünüm alan problemlerini daha soğukkanlı bir yaklaşımla ele almada asabiyet ve akrabalık ilişkilerini incelemek ve bunları *beşerî umrân* bağlamında değerlendirmek açıklayıcı ve bir o kadar da ufuk açıcı olacaktır. Câbirî, bugün için oldukça ciddi bir sorun olarak gördüğü asabiyetçi ve aşiretçi davranış ile bunlar tarafından desteklenen fikir ve erdemlerin oluşturduğu sosyal ve kültürel bilimcenin belirleyicilerine ulaşmada, *kabile* adını verdiği anahtar kavramı kullanır. Bunu da büyük oranda İbni Haldun'dan ödünç alır. Ancak kavramı daha geniş bir çerçevede modern sosyal ve siyasal bilimlerin kazanımlarıyla sentezler.⁵ İslam dünyasında dinsel gruplaşmanın ve mezhepleşmenin sosyal bilinçaltını daima bastırıldığını düşünen Câbirî'nin yapısalcı bir yöntem geliştirdiğini ve açıklayıcı olması açısından temele yerleştirdiğini görüyoruz. Ona göre maddî ilişkiler (ganimet ve kabile) alt yapıyı oluşturmakta ve ideolojik yapıyı (akîde) belirlemektedir.⁶

Burada vurgulanması gereken nokta, İslam dünyasının entelektüel ve toplumsal sorunlarını çözümlenmeye çalışan düşünürlerin bir model geliştirmede yerli bir referans çerçevesi oluşturmaya çalışırken, kendilerini İbni Haldun'a başvurmak zorunda hissediyor olmalarıdır. Öyle anlaşılıyor ki İbni Haldun'un toplumsal yapıyı ve tarihsel olayları açıklarken "beşerî umrân ilmi"ne yani maddî ve fenomen odaklı olgusal açıklama modeline yaslanması, ihtiyaç duyulan hareket noktasını sunmaktadır. Bizce bu, hiç de küçümsenecek bir olay değildir. Zira Müslümanlar hâlâ kendi tarihlerini ve anlayışlarını *bu dünya'nın* içinde kalarak yazabilmiş değillerdir. Bu yakınlaşmanın, benzer temellere saygı gösteren düşünürler arasındaki entelektüel dayanışmayı güçlendirmesi açısından desteklenmesi gerekir. İbni Haldun'un yöntemi *her şeyin teorisi* demek değildir. Tek başına tüm sorunları çözecek ve yoldaki engelleri kaldıracak değildir. Ancak sosyal bilimlerde bir metodoloji kurma niyetine, düşünsel ve psikolojik destek sağlayacaktır.⁷

Burada öne çıkan soru şudur: Acaba tarihin maddî açıklamasını yapmaya girişmek, metafiziğe yönelik ilgiyi azaltır mı? Bu süreç, sonuçta dinî hassasi-

5 İbni Haldun'un asabiyet kuramını bir açıklama modeli olarak kullanan Câbirî, bu kavram üzerinden ifade edilen toplumsal ilişki ve değerlerin günümüzde de sürdürdüğünü ileri sürer ve bunu, değerlendirmelerinde etkin biçimde kullanır. Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, (çev.: Vecdi Akyüz), Kitabevi Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 88 vd.

6 Câbirî, age, s. 26.

7 İbni Haldun'un hatırlandığı ve adeta bir kurtarıcı olarak algılandığı dönemler de olmuştur. Bu dönemler genellikle toplumsal çalkantıların yoğun olduğu, siyasî istikrarsızlığın ve toplumsal sarsıntıların arttığı süreçlerdir. Bu süreçlerde düşünürler olup biteni anlama ve bir yenilenme amacıyla geriye çekilmeye ve hesaplaşma ihtiyacı hissetmişlerdir. Özellikle Osmanlı devletinin zayıflama sürecine girdiği dönemlerde İbni Haldun'un Mukaddime'si Osmanlı düşünür ve aydınlarının bir başucu eseri haline gelmiştir. Pek çok düşünür bu eseri incelemiş, üzerinde durmuş, açıklamalar yapmış, toplumsal ve siyasal içerikli değerlendirmelerinde İbni Haldun'un görüşlerine yoğun olarak atıfta bulunmuşlardır. Bu konu hakkında bir çalışma için bkz. Ejder Okumuş, "İbni Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (İbni Haldun Özel Sayısı), sayı 15, 2006, s. 141 vd.

yete zarar verir mi? Bunlar önemli ve bir o kadar da kritik sorulardır. Dinsel anlayışını tarihsel olayların katı yorumları üzerine bina eden çevreler açısından bu yaklaşım, hiç kuşkusuz rahatsız edicidir ve bir o kadar da inancın temellerini sarsıcıdır. Ancak daha gerçekçi ve kökenlerine sadık bir din anlayışı açısından kaygı duyulacak bir durum yoktur. Gerçeklik kendisinden kaçılacak değil yüzleşilmesi ve ibret alınması gereken bir alandır. İbret almak için de tarihin aşırı ve ideolojik okumalarında teselli bulmaya çalışmak yerine, İbni Haldun'un yaptığı gibi, bu alanın içeriğine uygun bir yöntemle olup-bitenin anlamını açığa çıkarmak gerekir.

İbni Haldun toplum ile ilgili olarak sorduğu soruların niteliği, onun konusunu sorunsallaştırma tarzının ipuçlarını verir. İbni Haldun'un tarihi ve toplumu açıklamak üzere kullandığı kavramların belirgin özelliği, bir dogmatik sistemden alınmış olmamaları, aksine realiteden elde edilmiş olmalarıdır. Deneyim, gözlem ve inceleme konusu olan somut kavramlar olmalarıdır. Gerçek hayata ait olan, etkileri ve işleyişleri incelenebilir kavramlardır. Asabiyyet, mülk, geçim kaynakları, bedevî ve hadarî umrân gibi kavramlar İbni Haldun'un tarihe hangi mantıkla yaklaştığını ve bu alanla ilgili olarak ne türden şeylerin peşinde olduğunu göstermesi bakımından çarpıcıdır. Bu kadarı bile İbni Haldun'un tarih ve toplum konusunda ne kadar iyimser olduğunu ortaya koymak için yeterlidir. İbni Haldun'un öğrettiği ilk ders, metodolojik iyimserliktir. Tarihte olup bitenleri ve toplumun yapısını anlamak mümkündür. Bu kabul, bilim olarak tarihin olanaklı oluşunu ortaya koyar.

Bir bilim olarak Tarih'in konusu, iktidarın kronolojisini vermek değildir. Hükümdarların, devletlerin ya da hanedanlıkların biyografisini anlatmak da değildir. Ya da bir inancın belirli bir coğrafyada nasıl yayıldığını ortaya koymak hiç değildir. Bunlar tarihin aslı değil detaylarıdır. Geleneksel tarihçiliğin önemli çıkmazı, anlatıyı hep iktidar ve devlet gibi makro olgular üzerine kurması ve bunun doğal sonucu olarak da savaşlar, çöküşler, sosyal felaketler gibi büyük olgulara yoğunlaşmasıdır. Bu tarz bir tarihçilik, İbni Haldun'un bakışına göre nedenlerin bilgisıyla uğraşan sağlam bir ilim değil sonuçların peşinde koşan zahiri bir uğraştır.

İbni Halduncu tarih metodolojisi açısından bakıldığında asıl amaç, görüntünün ötesine geçmektir. İktidar (mülk), devlet yapısı, inançlar ve toplumsal hareketlerin ardında rol oynayan genel prensipleri elde etmektir. Onun eseri, sadece "İslam tarihi" olarak okunmaya imkân tanımaz. Çünkü İbni Haldun'un planı, Müslüman olmayan milletlerin tarihini de içeren bir genişliğe sahiptir. Müslümanların tarihini okumak isteyen biri, İbni Haldun'un metodolojisini anlamak koşuluyla onun eserinden çok şey öğrenir. Ancak onun hedefi tikel bir anlatı ortaya koymak değildir. Anlatısının, tarihte ortaya çıkmış ya da çıkacak olan her türden beşerî umrân olgusunu açıklayacak bir çerçeveye sahip olduğunu

düşünür. Tarihçiliğin genel olarak siyasi tarihçilik olarak anlaşıldığı bir dönemde, bakışları sosyal tarihçiliğe çekmesi onun en önemli katkılarından biridir.

III

Tarihi anlamak son kertede toplumu anlamaktır. Bu, birbirine bağlı iki önemli kavramı da ele almayı zorunlu kılar. İlki insan diğeri ise siyasettir. İnsanın nasıl bir varlık olduğu, gerek tikel ve ontolojik olarak gerekse toplumsal bir varlık olarak nasıl anlaşılacağı, ilk çağlardan bu yana düşünür ve filozofların temel uğraş alanı olmuştur. İnsanı anlamak, insanın doğasını anlamayı getirmiştir. İnsanın bir doğası var mıdır? Pek çok düşünür insanın değişmeyen bir doğası bulunduğuna inanmış ve bunun özelliklerini açıklamaya çalışmıştır.

Diğer konu siyasettir. Tarihi inceleyen biri, toplumların değişmesinde ve dönüşmesinde en önemli etken olarak siyasetin oynadığı rolü fark edecektir. Siyasetin konusu toplumdaki iktidar ilişkileri ve iktidar mücadelesidir. Toplumsal yapıda yer alan diğer her şey de bundan etkilenir. Dolayısıyla siyasetin toplum içinde oynadığı rol, onun diğer kurumları etkileme gücü ve sosyal ilişkileri kapsıyor olması gerçeği, onun dayandığı temel ilke ve kuralların neler olduğu sorusunu gündeme getirir.

İnsan doğası ve onun toplumsal yapı ile olan ilişkisi, siyaset kuramlarının açıklamaya çalıştığı merkezî konular arasında yer almıştır. Eski Yunan'dan bu yana düşünürler insan doğasını araştırmışlar ve özellikle insanda değişmeyen özelliklerin hangileri olduğunu sormuşlardır. Ortaçağla birlikte insana bakışın dogmatik ve aşırı kuramsal bir hâl aldığı görülür. Buna göre insan, kutsal kitapta anlatılan temel özelliklere sahip bir varlıktır. Bunu açıklama yetkisi ise dinsel otoriteye aittir. Hıristiyanlığın kötümser bakışı insanın, doğuştan günahlı olarak dünyaya geldiğini ve bunun zorunlu sonucu olarak dinsel ve ahlaki açılardan sıkı bir arınma programına ihtiyaç duyduğunu öngörür. Hıristiyanlığın dinsel kurtuluş inancı, insanın, doğasındaki kötücül özellikleri yok ederek şeytanın hükümrانlığından kurtulması ve böylece Tanrı'nın krallığına katılması üzerine kuruludur.

İslam'da ise insan doğasına yönelik fikirlerin daha çok filozoflar ve mistikler tarafından ileri sürüldüğünü görüyoruz. Filozoflara göre insan, tabiatı gereği medenîdir. Tasavvuf felsefesine göre de insan, tabiatı gereği Tanrı'ya kavuşma arzusunda, O'nunla buluşuncaya kadar da huzursuzluğu sürecektir. Bu ve benzeri bazı anlayışlar, diğer felsefi görüşlerin de etkisiyle ortaya atıldı ve İslam öğretiliyle bağlantılandırıldı.

Dikkat çekmek istediğimiz nokta, İslam'ın geç dönemlerinde ortaya çıkan bazı görüşlerin insan doğası üzerindeki aşırı yorumlarıdır. Modernizmin te-

melini oluşturan Aydınlanma ve reform hareketleri, insan algılamasında da büyük değişim yarattı. Dinlerin ve teolojilerin ortaya koyduğu insan tanımı, yerini modern paradigmanın insan ve evren anlayışına bıraktı. Tanrı önünde daima bir eksiklik ve günah duygusu altında tutulan ve böylece dinsel otoritelerin hükmü altına sokulan insan anlayışı büyük oranda ortadan kalktı. Onun yerine Tanrı'ya karşı çıktığı ölçüde kendini gerçekleştiren ve modelini Prometheus'ta bulan insan algısı güç kazandı. Dinsel paradigmanın insan anlayışıyla modern insan anlayışları arasındaki farklılaşma, insan bilimlerinin gelişmesiyle birlikte ikincisi lehine büyüdü. Varoluşçu felsefenin bu tartışmaya katkıları daha temelden olmuştur. Varoluş ile öz arasında bir fark bulunduğu düşünen varoluşçu filozoflar, insanın doğuştan bir özle dünyaya geldiğini reddederler ve insanın kendi özünü yaşayarak kurduğunu öne sürerler. Buna göre varoluş özden önce gelir. İnsanın toplumsal yaşamına büyük önem veren modern bilim, dünya-ötesi öz anlayışını konu dışında bırakır. Kişilik, kimlik, benlik gibi kavramları sosyal süreçlere bağlayarak açıklar.⁸

İbni Haldun'da insan doğası kavramının özgün bir yorumuna rastlanır. Ona göre toplum gibi insan tabiatı da dinamik ve değişken bir yapıya sahiptir. Umrân ilmi metodolojisine göre umrân, bedevilikte başlar hadarilikle devam eder. Bu her iki sosyal yapı, insan tabiatının iki farklı aşamasını da ifade eder. Bedevilik aşamasında insan tabiatı yaratılışa daha yakındır. Hadarilikte refah, lüks, kurumsallaşma gibi etkenlerle asabiyet bağları gevşemekte ve insan tabiatı ilk fitrattan uzaklaşmaktadır. Bunda insanı kötü davranışlardan alıkoymak kontrol mekanizmalarının gücünün zayıflaması ya da iyice ortadan kalkmasının etkisi büyüktür.

İbni Haldun, insan tabiatının özgün haliyle yani ilk fitrat (fitrat-ı ulâ) üzerine olduğunu söyler. İnsan, hayra da şerre de eşit uzaklıktadır. Her ikisini de eşit oranda kabule yatkın olduğunu düşünür. Bu ikisinden hangisi daha önce insan tabiatına ulaşırsa o yerleşir ve diğeri insandan uzaklaşır.⁹ Bu açıklama, toplumsal çevrenin insan doğasının şekillenmesinde büyük bir etkiye sahip olduğunu ortaya koyar. Buna göre her ne kadar soyut anlamda bir "insan doğası" kavramından söz edilse de, tarihte olan şey, insanın içinde yaşadığı sosyal yapıya göre belirli nitelikler kazandığıdır. İnsan tabiatının değişken ve dinamik içeriğinden dolayı, doğa gibi mutlaklık ve sabitlik çağrışımı yapan bir kavram yerine modern bilimde kişilik kavramı ortaya atılmıştır. Sosyal bilimlerdeki kişilik kavramı üzerine yapılan değerlendirmeler ile İbni Haldun'un

8 İnsan doğasının her tür aşkınlık düşüncesinden bağımsız temellendirilmesi çabaları için bkz. Albert Camus, *Denemeler ve Bir Alman Dosta Mektuplar*, (çev.: Selahattin Eyuboğlu, Vedat Günyol), Say Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 1989, s. 20. vd; Jean Paul Sartre, *Denemeler-Çağımızın Gerçekleri*, (çev.: Selahattin Eyuboğlu), Vedat Günyol, Say Yayınları, s. 113; George Thomson, *İnsanın Özü*, (çev.: Celal Üster), Payel Yayınları, İstanbul 1987, 3. baskı, s. 15. vd.

9 İbni Haldun, *Mukaddime*, Cilt 1, s. 420

dinamik insan tabiatı açıklamalarını karşılaştırdığımızda, temellerde büyük bir örtüşme bulunduğunu görürüz.

İnsan doğasının değişime açık yönü vurgulandığında, çözümlemenin diğer ögesini de belirginleştirmek gerekir. Bu öge, insan ilişkilerini çok yönlü biçimde ilgilendiren siyasettir. Siyaset sonuçta bir toplumsal ilişki biçimidir ve ilerleyen aşamalarda karşımıza bir kurum ve değerler bütünü olarak çıkar. Toplumsal yapının görece yalın ve sade olduğu örneklerde siyaset kurumu, gayri şahsî, kurumsal ve kendiliğinden olmaktan çok kişisel özelliklere bağlı olarak algılanır. Nitekim bu tür toplumsal örgütlenmelerde siyaset kavramından anlaşılan şey, hükümdar ile tebaa arasındaki karşılıklı ilişkilerdir. Oysa toplumun kurulması daha erken ve daha temelde yer alan başka ilkelerle sağlanmış olmalıdır. Siyaseti de ortaya çıkaran etken işte bu öncel ilkelerdir. Siyaset, toplumda önceden var olan ilişki, ilgi, algı, alışkanlık ve değerler üzerinden gelişir ve kurumsallaşır. O hâlde eğer toplumsal yapıyı çözümlemek istiyorsak daha temeldeki bu yapıyı anlamakla işe başlamak zorundayız. İbni Haldun, umrân araştırmalarına işte böyle bir mantıkla yaklaşır. O, siyaseti ve iktidar ilişkilerini görmezden gelmez. Ancak mülkün (siyasî güç ve iktidar) hangi temel üzerinde kurulmaya başladığını öncelikle açıklamaya çalışır. Asabiyet, başta mülk olmak üzere umrânı ve onun diğer unsurlarını (ilimler, sanatlar, adetler, şehir hayatı vs.) ortaya çıkaran temel itici güçtür. Onun sayesinde insanlar umrânı inşa ederler ve onun kaybolmasıyla da umrân geriler ve mülk de sona erer.¹⁰

IV

İbni Haldun, tarih ve toplum ile ilgili sadece genel ve felsefi sorunlara eğilen salt bir makro tarihçi değildir. O, geliştirdiği tarih ve toplum kuramını belirli olaylara uygular. İslam geleneğinde siyasal egemenlik ve iktidar kavramının ortaya çıkışı ve kurumsallaşmasını açıklamaya çalışan düşünürümüz, asabiyet kavramının uygulamalı olarak dönüşüm sürecini anlatır. İslam'ın gelişip kemâle ermesi, hilafetin icadı, hilafetin saltanata dönüşmesi gibi büyük sosyal olguların gerçekleşmesi asabiyet ve mülk gibi kavramlardan uzak değildir.

İbni Haldun'un hakkını vermek, onun geliştirdiği kuramı en üst ve aşılması imkânsız yegane model olarak görüp mutlaklaştırmayı gerektirmez. Bir açıklama modeli olarak asabiyet kuramı, ortaya atıldığı dönemlerde gerçekten de ileri düzeyde bir modeldir. Ancak İbni Haldun'u günümüzde konuşan bir tarihçi gibi görmek ve çözümlenmelerini günümüz tarihçilerinininkilerle eşzamanlı biçimde okumak doğru değildir.

10 Asabiyetle umrânın gelişimi ve sona ermesi arasında büyük bir bağlantı olduğunu düşünen İbni Haldun'un asabiyet duygusunun hangi şartlarda geliştiği ve çözüldüğü konusundaki görüşleri için bkz. İbni Haldun, *Mukaddime*, cilt I, s. 425-428 ve 454 vd.

İbni Haldu'u özgün kılan şeyin ne olduğu sorulduğunda bizim vereceğimiz cevap şudur: İbni Haldun iki türlü tarih yaklaşımının dışına çıkmayı başarmış bir tarihçi-filozoftur. Öncelikle o, bir tarih felsefesi ortaya koymaya çalışmış ve insanlık tarihinin genel bir açıklamasının peşine düşmüştür. Bu çerçevede İslam tarihçiliğinin bunalımını kişisel olarak aşmış olduğu rahatlıkla görülebilir. İki anlayış arasına sıkışmış olan İslam tarihçiliği, İbni Haldun ile büyük sıçrama yapmış ve neredeyse düzlem değiştirmiştir. Müslümanlar arasında görülen ilk tarihçilik türü, temelleri cahiliyeye kadar uzanan nesep ilmine dayanır. Olayların yer ve zamana göre anlatıldığı, önemli kişilerin ve olayların zikredildiği bu anlatımda tarihçi (aslında bu adlandırma ilmi açıdan hak edilmemektedir.) herhangi bir entelektüel risk altına girmeksizin, yani olaylar arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurarak dönemin mantığını sergilemeye çalışmaksızın yalın ve düz bir anlatımla yetinir. Doğrusu ilimlerin yeni yeni teşekkül ettiği ve iktidar kavgalarının ateşli biçimde sürdüğü bir dönemden özgün bir tarihçilik beklemek haksızlık olurdu. Ne ki sonrakilerin daha rahat ve soğukkanlı bir bakış geliştirmeleri umulurdu.

Uygarlık oluşturma sürecinde hızla ilerleyen her toplumda görüldüğü gibi zamanla Müslüman toplumlarda da sistematik bir zaman algısı oluşmaya başladı. Yeni tanıştıkları eski ve köklü uygarlıklardaki tarihçilik geleneğine tanık oldular. Bir ilim olarak tarihin, olayları aktarmaktan daha fazla bir iş olduğunun farkına vardılar ve bir tarih felsefesi ortaya koymanın gerekliliğini kavradılar. En azından İbni Haldun'un düşünce dünyasının temel motivasyonlarını incelediğimizde, saydığımız bu etkenlerin rol oynadığı görülmektedir. İbni Haldun, tarih ilmini temellendirirken felsefi açıdan derin bir gerekçelendirmeye girişir. Ona göre, olayları zâhiren aktarmak ve dış görünüşlerine bakarak olguları kaydedip nakletmek, tarih ilminin ne tanımını ne de amacını verir. Tarih ilminden talep edilen şey, olayların bânınını, içyüzünü ve ardında yatan nedenlerini hikmete dayanarak ortaya koymaktır. Tarihçi bu nedenle hikmeti yani derin düşünmeyi kendi alanında olabildiğince uygulayacak, ilmi sezgisinden ve felsefe ölçüsünden (mi'yâru'l-hikme) yararlanacaktır. Bu yönüyle tarih, felsefi bir ilim olarak temellendirilmeyi hak etmektedir.¹¹

Biz insanlar açısından ilmi ve sistemli düşünceyi mümkün kılan şey, olayların ve nesnelere insan aklı tarafından kavranabilir olduğu fikridir. Olaylar ve onları ortaya çıkaran etkenlerin insan tarafından malûm (bilinebilir) birer öze sahip olmasının anlamı, nedenlerin ilmine ulaşılmasının imkânını ortaya koyar. Kısaca söylersek nedenselliğe inanmak, ilmin başlangıcıdır. İbni Haldun kendi alanında nedenselliği en ileri düzeyde uygulayan ve hatta bazı araştırmacılara bakılacak olursa, bu konuda aşırı bile giden bir düşündürdü.

11 İbni Haldun, *Mukaddime*, I, s. 15 vd.

Düşünürümüz toplumsal olayların arkasında yine toplumsal kaynaklı beşeri ve doğal etkenler bulunduğunu ileri sürer ve bunları açıklamaya çalışır. Ona göre tarihçi, toplumsal varlık alanındaki olayların, nasıl ve niçin ortaya çıktıklarını açıklamakla yükümlüdür. Bunu yaparken olaylar ve olgular arasında nedensel ilişkiler kuracak ve onların kaynaklarına kadar inecektir.¹²

Hiç kuşkusuz ki İbni Haldun, İslam geleneğinde tarih ve toplum konularında kafa yoran ilk âlim-tarihçi değildir. O, kendi tarih metodolojisini ortaya koyarken elbette kendinden önceki İslam tarihçiliği birikiminden yararlanmıştı. Ancak ona teslim olmamıştır. Bu birikimin eleştirel bir çözümlemesini yapan düşünürümüz, tespit ettiği temel yanlışlıkları da sınıflandırır. Vakidi ve Mesudi gibi önceki tarihçileri saygıyla anar ve eserlerinin hakkını verir. Ancak onların zaman zaman kendi istek ve görüşlerinin aksine haber ve bilgilere eserlerinde yer verdiklerini söyler. Onları böyle davranmaya sevk eden şeyin ne olduğunu elbette sorar ve bazı cevaplar verir.

Bir entelektüel açıdan doğruyu bilip de söylememek gibi bir durum nasıl mümkün olabilir? İlk olarak tarihçiyi kendi ilmine göre konuşmaktan ya da yazmaktan alıkoyan neden, kendi subjektif arzuları olabilir. Örneğin; tarihçinin belirli bir grubun taraftarı olması, taraf ya da karşıt olduğu gruplarla ilgili haberleri aktarırken subjektif davranmasına yol açmakta ve sahip olduğu eleştiri gücünü kullanmasını engellemektedir. Diğer bir neden, tarihçinin iktidar sahibi ve güçlü kişilere yaranma hevesidir. Makam sahiplerini övme ve düşmanlarını kötüleme arzusu, tarihçiyi doğru olmayan haberleri aktarmaya yönlendirmektedir. Olağandışı ve garip olaylara düşkünlük ve bunlarla ilgili haberler karşısındaki zaaf da, tarihçilerin sergilediği diğer bir kusurdur. İbni Haldun, ilim sahiplerini gerçeği söylemekten alıkoyan bu türden öznel ve kişisel nedenleri saydıktan sonra, daha temel başka bir neden üzerinde durur. Bu, felsefi ve ilmi açıdan oldukça çarpıcı bir eleştiridir ve İbni Halduncu metodolojinin de temelini oluşturur.¹³

Bir alanda gerçek ve doğru bilgiye ulaşabilmek için belirli ölçülere ihtiyaç vardır. Eğer ölçü olmazsa neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilmek de mümkün olmaz. Nitekim önceki tarihçilerin yoksun olduğu ya da bilip de uygulamadıkları şey de işte bu ölçüydü. Tarihte vukû bulmuş olan bir olay ile onu doğuran şartlar arasındaki ilişkiyi değerlendirirken kullanılması gereken öl-

12 Ahmet Arslan, *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, s. 74. Sosyal olayları nedensellik prensibine dayanarak açıklama konusundaki aşırı isteği konusunda İbni Haldun, İslam filozofları ile ilkesel bir uzlaşım içindedir. Ancak insanların tabiatlarının iklimlerle olan ilişkisi, dünyadaki iklim bölgeleri ile umrân arasındaki ilişkileri açıklarken sergilediği yaklaşım, nedenselliğin aşırı biçimde işletilmesi açısından ilgi çekicidir.

13 Tarih ilminin üstünlüğü, temelleri ve bu ilim dalında izlenecek yöntemi anlatan İbni Haldun tarihçilere ârız olan hata ve hastalıklara da tek tek değinir. Bunlara örnekler vererek tarihçilerin neden bildikleri ya da tanık oldukları gerçekleri anlatmaktan uzak durduklarını açıklar. İbni Haldun, *Mukaddime*, cilt I, s. 209, 212 vd.

çülerin başında “olabilirlik” ilkesi gelir. Olayları bilmek onların tabiatlarını bilmek demektir. Olayların tabiatlarını ve bu tabiatların nasıl yan yana geldiğini ve ne türden sonuçlara yol açacağını bilen bir tarihçi, doğru-yanlış ölçüsüne de sahiptir. Geçmişin olaylarını değerlendirirken bu ölçüyü etkin biçimde kullanır ve her duyduğu habere kolaylıkla inanmaz. Onları ölçüp değerlendirir. Aşırılıkları ayıklar, rivâyetlerin ötesine geçer ve onların içindeki gerçek ve doğru bilgiye ulaşır. İbni Haldun’un metodolojisini vermesi bakımından onun tarih ve umrân ilmi hakkındaki şu temellendirmesi dikkat çekicidir:

“...Âlemde meydana gelen bir şeyin (hâdis), bu ister bir özle ilişki içinde ortaya çıkmış olsun isterse bir fülün sonucu olsun, onun bir tabiatı vardır. Bu tabiat, onun özünde ve ona ilişkin bütün durumlarda kendini gösterir. Tarihi bir haberi duyan kimsede meydana gelen şeylerin tabiatlarını ve bunların durumlarını, zorunlu niteliklerini bilirse bu, ona, doğrudan doğruya yardımcı olur.”¹⁴

İslam filozofları gibi İbni Haldun da nesnelere bilenebilir sabit özellikleri bulunduğunu düşünmekte ve bu ilkeyi tarih ilmini temellendirmede metodolojik bir gerekçe olarak kullanmaktadır. Alemde ve tabiatta insan tarafından bilenebilir sabit tabiatlar bulunduğuna göre, ilim sahibine düşen görev, uğraş verdiği varlık alanındaki bu tabiatları tanımak ve temel niteliklerini ortaya koymaktır. Anlaşıldığına göre düşünürümüz, bu ilkesine sonuna kadar sahip çıkmakta, toplumsal ve tarihsel tabiatları açıklama konusunda yoğun bir çaba harcamaktadır.

V

İslam düşünce geleneğinin ve Müslüman toplumların aşırı politik gelişimi ilimlere de yansımış ve gerçek anlamda bir tarihçiliğinin kurulmasını olumsuz etkilemiştir. Temelde politik birer fikir taşıyan ekoller/mezhepler, hem dinsel hem de tarihsel hakikati kendilerine mal etmek üzere çalışmışlar ve bu çerçevede tarih ilmine de ideolojik bir bakışla el atmışlardır. Ortaya çıkan tarih ve siyer kitaplarında mezhebî unsurları görmek mümkün olduğu gibi fıkıh ve kelam gibi dinî ilimler alanındaki literatürde de bu sübjektif yaklaşımlara rastlanmaktadır.¹⁵

Tarihçiliğin ikinci önemli sorunu, önceki ideolojik tarihçilik mesleğinin bir sonucudur. Tarihi, tarih dışı unsurlara bağlayarak açıklama gayreti olarak nitelenebilecek olan bu yaklaşım, tarihi, ilâhî iradenin bir açılımı olarak görür. Gerek genel olarak Tarihe gerekse tek tek olaylara hükmeden güç bizzat, kesintisiz biçimde ve doğrudan doğruya Allah’tır. Allah, iradesi gereği olayların gerçekleşmesine karar verir. Bu bakış açısı, tabiatta vuku bulan doğal bir olay-

14 İbni Haldun, *Mukaddime*, I, s. 73.

15 Mezheplerin tarihe bakışları ve kendi çıkarları uğruna onu nasıl tükettikleri ideolojik tarih okumaları sorununu doğurmuştur. Bu konuyla ilgili bir çalışma için bkz. İrfan Aycan; M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998.

la insanlar arasında ortaya çıkan sosyal olayları aynı ontolojik statüye indirger. Doğa ile toplum arasında bir fark görmeyen bu fatalist yaklaşım, son kertede insanı da diğer iradesiz varlıklar gibi Tanrı'nın önünde mutlak bir nesne yapar. Tarihe böyle bakıldığında olaylar arasında bir neden-sonuç ilişkisi aramak anlamsızlaşır. Bir olay, Tanrı onu nasıl takdir etmiş ise öylece gerçekleşir. Onun nedeni/illeti/gerekçesi Allah katındadır. Bu nedenle onun tarihsel bir nedeni olamaz ve bunun açıklamasını dünya-içinde aramak da saçmadır.

İslam geleneğinde kader inancı ile tarih anlayışı arasında sıkı bir bağlantı vardır.¹⁶ İslam tarihçiliğinin bunalımını araştıran biri zorunlu olarak teolojik anlayışları da irdelemek durumundadır. Müslümanların zihninde tarih imgesi, son kertede trajiktir. İlk dönemde ortaya çıkan siyasi iktidar mücadelesinin sonuçları sanıldığı gibi aksine oldukça geniş bir çerçeveye yayıldı. Teşekkül döneminde ortaya çıkan anlayışlar, ilk dönem olayları karşısındaki tutumlarına göre kendi söylemlerini düzenlediler. Öyle ki bu konu, ekollerin nerede yer alacaklarını tayin eden biricik ölçüt oldu. Bu zorlu sınav, geleneksel Müslüman benliğinin temel özelliklerinin yapılanmasında da belirleyici oldu. Tekfir ve ırcâ ekseninde gidip gelen Müslüman zihin, çıkış yolunu, tarihi ve ilk nesilleri olumlamakta buldu. Esasen hiçbir zihniyet, kendini yanlış başlamış ya da sapmış ilan eden söylemleri kabul etmez, onları eleyerek ilerler. İslam tarihinde yaşanan süreç de buna benzerdir. Kur'an'da ve hadislerde örnek gösterilmiş olan ilk Müslüman nesil sadece kendi aralarında çatışmakla kalmamış, kendilerini dikkatle ve hürmetle izleyen sonrakilerin kafalarını da karıştırmıştır. Zamanla egemen olan Müslüman zihniyet, ilk nesilleri saygıyla anmak ve onların davranışları hakkında asla konuşmamak kararını aldı. Aslında siyasi kaygılarla alınmış olan ve istikrarı sağlamayı hedefleyen bu karar, dini bir görüntüye kavuştu. Hiç kuşkusuz ki bu kararın, tarih ilmine, tarih yazıcılığına ve tarih anlayışına etkisi büyük oldu.

İleri düzeyde bir tarihçilik için genel ve zengin bir bakışa imkân tanıyan zihinsel gelişmelerin gerçekleşmesi gerekir. Yüksek kültüre sahip başka medeniyetlerin kendi geçmişlerini nasıl tarihleştirdiklerinin öğrenilmesi Müslümanlar arasında da benzer ilgilerin uyanmasına yol açmıştır.

İşte bu nedenle İbni Haldun'un felsefi olarak konumlandığı yer oldukça özeldir. O, tarihsel olayları yine tarihsel unsurlarla açıklamaya çalışır. Tarihin temelini, değişken insan tabiatını yerleştiren düşünürümüz, olayların açıklamasını insan ve toplum tabiatının ilişkili olduğu unsurlara dayanarak yapar. Her şeyden önce o, tarihin insan aklı tarafından **"açıklanabilir"** olduğuna inanır. Bu, bilimsel iyimserliği onun eserinin her yerinde görmek mümkündür. O, ele aldığı olayları, nedenleri ve şartlarıyla açıklama konusunda oldukça isteklidir.

16 Mehmet Evkuran, *Sünni Paradigmayı Anlamak-Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, Ankara 2005, s. 217 vd.

Tarihsel olayların insan tarafından açıklanabilir olduğuna inanmak, daha başlangıçta epistemolojik bir dönüşümün habercisi sayılır. Dünyadaki bir olayı aşkınlığa hamlederek bilinemez ve açıklanamaz kılmaktan önce (hatta hiç de böyle yapmadan) yine kendi cinsinden nedenlerle (dünyevi ve sosyal unsurlarla) temellendirmeye çalışmak, tarihe ve topluma bakışta önemli bir zihinsel sıçramayı ifade eder.

İbni Haldun pek çok benzerinin anlayışının dışına çıkarak epistemolojik bir model oluşturmayı başarmış bir düşünürdür. Bu nedenle çoğu çağdaş düşünür ve filozof onu tarih ilminin ya da tarih felsefesinin kurucusu sayar. Öyle ki İbni Haldun'un eserlerini inceleyen ve görüşlerini öğrenen çoğu modern düşünür hayranlıklarını gizleyemez. İbni Haldun'un düşünce yapısını modern, sistemli ve çok güçlü bulan tarihçiler, İbni Haldun'un nerdeyse günümüzde konuşan çağdaş bir düşünür olduğunu sanmakta ve onun XIV. yüzyılda yaşamış olduğunu bir an için unutmaktadırlar.¹⁷

Sonuç

İslam dünyasında egemen olan insan anlayışının kökleri incelendiğinde bazı metafizik ve tarihsel kabullerle karşılaşılır. Bunlar, her sistemde olduğu gibi birbirini destekleyecek biçimde yapılanmış birer unsur olarak görev görür. Hepsinin de amacı belirli bir tarih, toplum ve evren görüşünü ayakta tutmaktır. İslam dünyasındaki eski ve yeni zihniyet sorunlarının nedenleri tarihten, daha doğrusu tarih anlayışından kaynaklanır. Geleneksel insan, tarih ve toplum kavramlarımız gerçekçi, genişlemeye ve gelişmeye yatkın değil, korumacı, idealize edici ve içe kapanmacı bir niteliğe sahiptir. Tarih anlayışının sorgulanması ve bu alanda başarılacak olan bir dönüşüm, zihinsel yapının diğer öğelerini de etkileyecek ve onların da dönüşmesi yolunu açacaktır.

İbni Haldun'u yeniden anımsamanın ve onun eserini yeniden okumanın gerisinde yatan motivasyon, bizce İslam dünyasının derinliklerinden gelen oldukça masum ve köklü değişim isteğinden ve ihtiyacından başka bir şey değildir. İbni Haldun'un sadece bizi değil belki konunun uzmanı olan Batılı meslektaşlarımızı da hayran bırakan şaşırtıcı dehası, tarihin metafizik ve yanıltıcı yorumlarına karşı somut, anlaşılır ve uygulanabilir bir yöntem ortaya koymasındadır. Düşünürümüz, sadece kuram geliştirmekle kalmamış, metodolojisini belirli tarihsel olgu ve olaylar üzerinde de uygulamıştır.

Günümüzde İslam dünyasında süregelen anlayış sorunlarını ve toplumsallaşma biçimlerimizi belirleyen düşünce/inanma kalıplarını soğukkanlı biçim-

17 Yves Lacoste, *Tarih Biliminin Doğuşu-İbni Haldun*, (çev.: Mehmet Sert), Corpus Yayınları, İstanbul 2002, s. 237.

de ele almak ve başta tarih anlayışımız olmak üzere temel kavramları sorgulamak zorunluluğu hissedilmektedir. Bu gerçek her kesimden aydın ve düşünür tarafından dile getirilmektedir. Metodolojik bir yaklaşım oluşturmaksızın bu işin başarılması imkânsızdır. Tarih algımızın bir bütünlük içinde sorgulanmasında referans oluşturabilecek isimlerin başında İbni Haldun gelmektedir. Onun yöntemi, kendinden sonra gelen ve ancak modern dönemlerde açıkça dile getirilen bir tarih felsefesi alanının temellerini oluşturacak niteliktedir.

İbni Haldun kendi döneminde saptadığı bazı sosyal dinamiklerin tarihsel varlık alanının oluşmasında ve devinmesinde temel rol oynadığını düşünmüştü. Bunu yaparken insan deneyiminin zenginliğine olabildiğince açık ve anlamaya arzulu bir tutum içinde olmuştur. Ancak günümüzde toplumsal yapıyı belirleyen ve dolayısıyla tarihin seyrini etkileyen başka etkenler üzerinde de durulabilir. İbni Haldun'a saygı duymak onu taklit etmeyi gerektirmez. İbni Haldun'un üzerinde çalıştığı tarih ve toplum alanında bitmek bilmeyen bir tahkik arzusuyla olay ve olguları kavramaya çalışmak ve yeni kavramsallaştırmalarla her geçen gün gerçeğe bir adım daha yaklaşmak zorundayız.

KAYNAKÇA

- İBNİ HALDUN**, Abdurrrahman bin Muhammed, *Mukaddime*, I-III, nşr. Ali Abdulvahid Vâfi, Daru Nahda, Kahire tsz.
- İBNİ HALDUN**, Mukaddime, hazırlayan Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1982
- CABİRİ**, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul 1997
- OKUMUŞ**, Ejder, "İbni Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İbni Haldun Özel Sayısı İÇİNDE, sayı 15, 2006
- CAMUS**, Albert, *Denemeler ve Bir Alman Dosta Mektuplar*, çev. Selahattin Eyuboğlu, Vedat Günyol, Say Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 1989
- SARTRE**, Jean Paul, *Denemeler-Çağımızın Gerçekleri*, çev. Selahattin Eyuboğlu, Vedat Günyol, Say Yayınları
- THOMSON**, George, *İnsanın Özü*, çev. Celal Üster, Payel Yayınları, 3. BASKI, İstanbul 1987
- ARSLAN**, Ahmet, *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi Yayınları, Ankara 1997
- AYCAN**, İrfan; **SÖYLEMEZ**, M. Mahfuz, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998
- EVKURAN**, Mehmet, *Sünni Paradigmayı Anlamak-Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, Ankara 2005
- LACOSTE**, Yves, *Tarih Biliminin Doğuşu-İbni Haldun*, çev.: Mehmet Sert, Corpus Yayınları, İstanbul 2002